

КОНФІГУРАЦІЯ СИЛ У ЧОРНОМУ МОРІ ПІСЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АНЕКСІЇ КРИМУ

Горюнова Є. О.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії та історії

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

ORCID ID: 0000-0002-9398-9334

У статті проаналізована нова конфігурація сил у Чорному морі, що склалася після анексії Кримського півострову Росією. Визначено, що Чорне море відіграє важливу роль у просуванні російських інтересів на південному напрямку – через Середземне море до Атлантики. Криму в цій стратегії належить роль важливого плацдарму, з території якого Росія може загрожувати всій Європі.

Після анексії Росія проводить мілітаризацію Криму, що дає змогу повністю закрити небо над півостровом та контролювати повітряний простір східноєвропейських держав. Розміщення в Криму носіїв ядерної зброї загрожую майже всій Європі. Заводи окупованого півострову Росія використовує для будівництва нових кораблів для Чорноморського флоту.

Росія використовує в регіоні енергетичний чинник для залучення на свій бік Болгарії та Туреччини – членів НАТО. Болгарія займає обережну амбівалентну позицію, а Туреччина веде власну гру з РФ, підвищуючи свій статус у регіоні.

Скептицизм західних аналітиків щодо стратегічного значення Чорного моря та фрагментація регіону ускладнюють формування спільної стратегії НАТО щодо протидії Росії. Тому основними діями Альянсу в регіоні залишаються візити військових кораблів, спільні навчання та розвідувальні польоти, кількість яких у 2020 р. зросла на 40%. Але цього недостатньо для стримування агресивної політики Росії. Тому НАТО потребує підвищення власної присутності в Чорному морі через розширення формату спільних дій та активізації співробітництва з партнерами – Україною та Грузією. Значну роль для безпеки регіону має відіграти нормалізація американо-турецьких відносин. Важливим інструментом стримування Росії для західних країн має стати посилення санкцій проти Кремля та обмеження енергетичного співробітництва.

Ключові слова: Чорне море, Росія, НАТО, анексія, Крим, безпека, мілітаризація.

Постановка проблеми. У сучасному світі Чорне море, незважаючи на свій статус «внутрішнього», відіграє стратегічну роль. Воно є периферією «Євразійських Балкан», пов'язане з Середземномор'ям, Каспієм та Балтикою. Це дає змогу аналітикам говорити про формування різних регіональних проектів на кшталт Великого Чорноморського, Балто-Чорноморського та Чорноморсько-Каспійського регіонів чи Тримор'я.

У геоелектронічному сенсі чорноморська зона є важливою в контексті постачання вуглеводнів із Центральної Азії до Європи, реалізації китайського проекту «Новий Шовковий шлях». Звісно, той, хто буде контролювати Чорне море, не буде контролювати світ, але він буде мати серйозний вплив далеко за його межами. Тому сьогодні Чорноморський регіон усе більше стає ареною протистояння світових акторів та регіональних гравців.

Особливе значення Чорне море має для Росії, бо відкриває шлях до Атлантики та є важливим коридором для транспортування газу в обхід України. Тому в російській конфігурації окупованому Криму надається особливе значення як військовому плацдарму в контексті просування російських політичних та енергетичних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політичні та безпекові проблеми Чорноморського регіону є предметом дослідження багатьох українських (Б. Парахонського, Г. Шелест, М. Гончара, А. Клименка, М. Самуся) та іноземних (К. Атланда, Г. Вісана, О. Манеа, Н. Чітадзе, П. Плантева, Н. Бежаровой) дослідників. Особливе значення для нашої роботи має аналітичне дослідження RAND Corporation (С. Фланаган, І. Чінді, К. Костелло Дж. Кірквуд), в якому запропоновані основні орієнтири політики НАТО в Чорному морі.

Але ситуація в Чорноморському регіоні аналізується крізь призму національного формату або в контексті військової парадигми, що звужує розуміння проблеми. Тому мета статті – дослідити зміну в конфігурації сил акторів у Чорному морі з урахуванням різних чинників.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР Росія втратила контроль над більшою частиною Чорного моря – її берегова лінія сягала тільки 333 км (10% загальної чорноморської лінії). Підтримка абхазького сепаратизму дозволила Кремлеві взяти під контроль 210 км грузинського узбережжя. Москва зберегла базу Чорноморського флоту в Криму, але через євроатлантичні плани України мала великі ризики її втратити.

Водночас НАТО розширює свій вплив у регіоні та після приєднання Болгарії і Румунії встановлює контроль над 68% чорноморського узбережжя. Це розширення Альянсу Росія використовує як влучний привід для реалізації неоімперських планів у регіоні та в контексті загальної політики ревізйонізму міжнародних відносин. Під гаслами захисту власної безпеки та протидії подальшому розширенню Альянсу в регіоні Кремль реалізує агресивні сценарії проти Грузії та України, які вибрали євроатлантичну інтеграцію. Анексія Криму дає змогу Москві створити потужний плацдарм для реалізації геополітичних планів щодо відновлення статусу «великої держави».

Російська Стратегія національної безпеки (2015 р.) визначає, що зростання потужності НАТО та наближення його військової інфраструктури до російських кордонів стає загрозою для національної безпеки [1]. У відповідь Росія ставить за мету в Чорному морі «швидке відновлення та всебічне укріплення стратегічних позицій» для стримування Північноатлантичного альянсу [2].

Однак російські побоювання НАТО не відповідають дійсності, бо до анексії Криму Альянс не приділяв Чорному морю великої уваги, зосередившись більше на Балтійському напрямку. Кількість візитів військових суден блоку в Чорне море в першій декаді ХХІ ст. знизилася майже в 2 рази порівняно з серединою 1990-х рр.: з 35 до 20. Тільки на тлі російської агресії проти Грузії кількість візитів зростає в 2008 р. до 29. Але протягом 2009–2013 рр. скорочується в середньому до 11 на рік (у 2013 р. тільки 8 разів кораблі Альянсу заходили до Чорного моря). Тому небезпека з боку НАТО для Росії є скоріше надуманою, ніж реальною загрозою. Водночас російська мілітаризація Криму після окупації півострову, навпаки, загрожує не тільки Чорному морю, але й майже всій Європі.

Протягом 2014–2019 рр. чисельність російських військовослужбовців у Криму збільшилася в 2,6 рази (з 12,5 до 32,5 тис. осіб), а кількість військової техніки зросла в 2–6 разів. Росія розміщує на півострові комплекси берегової оборони «Бал» та «Бастіон», системи протиповітряної оборони С-400, що дає змогу повністю закрити небо над Кримом (зона обмеження та заборони доступу – А2/АD) та через дальність дії цих комплексів контролювати повітряний простір Східної Європи [3, с. 75].

Особливу увагу в Кремлі приділяють модернізації Чорноморського флоту, поповнюючи його новими бойовими кораблями – фрегатами та корветами з ракетами «Калібр», які мають дальність польоту 2500 км та здатні нести ядерний заряд. Частину нових кораблів починають будувати на заводах окупованого Криму, повертаючись до радянської практики. Реалізації цього проекту частково заважають західні санкції проти РФ, внаслідок яких три недобудовані корвети були перевезені з Криму до Санкт-Петербурга.

Загалом за сім років окупації Криму Росія оновила вже майже 50% Чорноморського флоту та планує довести його модернізацію до 70%. Більша частина оновленого флоту представлена корветами ближнього формату, що свідчить про плани Росії використовувати їх саме в Чорному морі, що значно підвищує рівень небезпеки для регіону.

Окремим кроком Кремля стає розміщення ядерної зброї в Криму. Як повідомляє Служба зовнішньої розвідки України, на території окупованого півострову «дислоковано військові літаки і ракетні кораблі, які можуть нести заряди з ядерною бойовою частиною» [4].

Результати мілітаризації Криму Кремль демонструє під час постійних навчань, через деякі з них Росія закриває великі ділянки Чорного моря – влітку 2020 р. було закрито 25% чорноморського простору, що створює суттєві проблеми для торгового флоту. З 2014 року Росія «досягла значного прогресу у своїх зусиллях взяти під контроль морське середовище регіону та змінити раніше встановлені регіональні механізми безпеки» [5].

Особливу роль у просуванні російських інтересів у Чорному морі відіграє енергетичний чинник, який Кремль використовує як для постачання газу в Європу в обхід України, так і для формування лояльного ставлення серед чорноморських країн НАТО. На початку ХХІ ст. дном моря було прокладено газогін «Блакитний потік» до Туреччини, а на другу декаду було заплановано будівництво «Південного потоку» до Болгарії, яким російський газ мав піти до Південної Європи. Однак через анексію Криму ЄС відмовився від реалізації цього проекту. Тому Кремль вимушений був домовлятися з Туреччиною – так було побудовано «Турецький потік», яким російський газ доставлявся південно-східної Європи в обхід України. До проекту також долучилася Болгарія, яка отримує газ на кордоні з Туреччиною.

Енергетичні важелі стають не менш впливовими, ніж військові. А в деяких випадках Кремль поєднує їх. Так, разом з анексією Криму Росія захопила українські бурові, що належали компанії «Чорноморнафтогаз», та «націоналізувала» їх. Сьогодні ці вишки охороняють російські військові

кораблі, що дає змогу Москві контролювати судноплавство у західній частині Чорного моря та через розміщені на бурових радіолокаційні станції збирати розвідувальну інформацію.

Реакція НАТО на дії Росії в регіоні є досить повільною, що зумовлено низкою причин. По-перше, в західних аналітичних колах продовжує панувати думка про невелику стратегічну цінність регіону. По-друге, навіть після російсько-грузинської війни на Заході продовжують розглядати Росію як партнера, а не супротивника. Тому анексія Криму стає «сюрпризом». «З упевненістю можу сказати, що нас застали зненацька. Ми не очікували, що європейська країна захопить силою частину території у сусіда», – зазначає тодішній Генеральний секретар НАТО Андреас Фог Расмуссен [6]. По-третє, навіть на тлі потужної військової агресії Росії проти України деякі західні аналітики продовжують розглядати російську ревізійніську політику як захисну, а не як агресивну. Так, у RAND Corporation, вважаючи не дуже високою вірогідність російської інтервенції в Чорному морі, попереджають, що «випереджаюча відповідь НАТО в регіоні стане тим фактором, який спровокує Росію до інтервенції» [7].

Не менш серйозною для Альянсу залишається проблема відсутності єдності серед чорноморських членів. Так, Туреччина веде власну гру в регіоні (особливо на тлі погіршення відносин зі США). Болгарія не є стратегічним гравцем у регіоні, але її амбівалентна позиція створює проблеми для НАТО. Хоча в Софії розуміють наслідки російської агресії для Чорного моря [8, с. 26], але саме Болгарія заблокувала в 2016 р. румунську ініціативу створення «Союзницької флотилії Альянсу» в Чорному морі. Така позиція Софії зумовлена не тільки сильним русофільським лобі та розгорнутою російською шпигунською мережею, але й спільним енергетичним проектом із Росією.

Більш жорстку позицію зайняла Румунія, влада якої вважає мілітаризацію Криму та створення на півострові зони A2/AD «основною загрозою безпеці» країни [9]. Тому Бухарест активно закликає на самітах НАТО до стримування Росії в Чорному морі та суттєво підвищує витрати на модернізацію збройних сил. Однак ані Болгарія, ані Румунія не мають таких стратегічних важелів, як Туреччина, яка контролює протоки та має потужну армію і флот.

Загальна кількість військових (без резерву) трьох чорноморських країн НАТО – 455 тис. Разом вони мають 247 винищувачів, 555 гвинтокрилів, 3930 танків, 3799 артсистем, 226 військових кораблів (23 фрегати, 20 корветів та 12 підводних човнів). Але найбільша частина спільного озброєння припадає на Туреччину – 78% військових, 83% винищувачів, 85% гвинтокрилів, 77% танків, 56% артсистем та 66% флоту (70% фрегатів, 50% корветів та 100% підводних човнів) [10]. Але Туреччина, на відміну від Болгарії та Румунії, не може бути сконцентрована на Чорному морі, бо має ще сирійський театр військових дій, проблеми з Грецією в Егейському морі тощо.

Стратегічну роль Туреччини для регіону розуміють у Москві, намагаючись будувати «особливі відносини» з Анкарою та йти на поступки у вигляді знижки на газ. Або погодившись на турецьких миротворців у Нагірному Карабаху, незважаючи на те, що Росія вважає пострадянський простір зоною власного контролю. Навіть збиття турецьким винищувачем російського бомбардувальника в небі над сирійсько-турецьким кордоном не призвело до конфлікту між країнами: після короткотривалого обмеження торгових відносин та ритуального вибачення турецького президента Р. Ердогана інцидент було вичерпано.

Однак Туреччина діє виключно у власних інтересах та може бути тільки ситуативним партнером для Росії. На тлі погіршення відносин із Вашингтоном Анкара купує російську протиповітряну систему С-400. Але в 2019–2020 р. укладає низку договорів про військову співпрацю з Україною та не визнає російської юрисдикції над Кримом, постійно наголошуючи на підтримці територіальної цілісності України. Безумовно, така політика не подобається Кремлю, але Москва зацікавлена в Анкарі набагато більше, ніж навпаки.

У Туреччині також розуміють ситуативність партнерських відносин із Росією та планують підсилити позиції на Чорному морі, побудувавши військово-морську базу в Трабзоні. Другий амбіційний проект Туреччини, що вкрай не вигідний для Росії, – будівництво каналу «Стамбул» як альтернативи протокам.

Фрагментація регіону та відсутність спільної позиції щодо російської агресії серед членів НАТО разом із застарілістю регіональних міжнародно-правових інструментів створюють умови для посилення Росії в регіоні.

Тільки в 2018 р. на саміті Альянсу в Брюсселі мілітаризацію Криму було визнано загрозою для блоку, що вимагає адекватної відповіді у вигляді створення сил швидкого реагування. В аналітичній доповіді «НАТО 2030: об'єднані для нової ери» зазначено, що «Росія, швидше за все, залишиться головною військовою загрозою для Альянсу» [11].

У практичній площині члени НАТО намагаються обережно підвищувати присутність у регіоні через заходи військових кораблів, спільні навчання та розвідувальні польоти. Однак протягом 2015–2020 рр. кількість візитів натівських суден до Чорного моря коливається в межах 20 на рік, а тривалість перебування поступово скорочується зі 187 днів у 2015 р. до 82 в 2020 р., що є найменшим показником за останні роки.

З іншого боку, за останній час збільшується кількість тренувань НАТО, в румунському місті Крайова розміщено багатонаціональну бригаду, а число польотів розвідувальних літаків та безпілотників в 2020 р. зростає на 40%. Це дає змогу Генсеку НАТО Йенсу Столтенбергу заявити про «значну присутність НАТО» в Чорному морі, яка буде тільки збільшуватися [12].

Особливу роль зіграла серія польотів стратегічних американських бомбардувальників В-52Н разом з українськими винищувачами у вересні 2020 р. поблизу окупованого Криму. На нашу думку, ці польоти не тільки засвідчили союзницькі відносини з Україною, але й продемонстрували Росії, що США тримають під контролем ситуацію на адміністративному кордоні з Кримом. Це було особливо важливо на тлі прогнозів аналітиків щодо можливої російської військової операції на півдні України для відновлення водопостачання дніпровської води на півострів [13].

Але, з іншого боку, мілітаризація Чорного моря підвищує рівень конфронтації та створює нові загрози для регіону. Як слушно зауважує Н. Бежарова, «гонка озброєнь між Росією та НАТО вступила в своєрідну спіраль, кінця якої не видно. Це серйозний ризик для безпеки регіону, що не сприяє зменшенню ескалації напруженості на південно-східних кордонах Альянсу» [14, р. 46].

Висновки. З анексією Криму Росія значно посилсила власні позиції в Чорному морі, яке вона розглядає як південний фланг на шляху реалізації власних геополітичних планів щодо нового перерозподілу світу. Тому особливу увагу Кремль приділяє мілітаризації півострова та розміщенню на ньому носіїв ядерних зарядів, які загрожують не тільки чорноморським країнам, але й усій Європі. Крим у Чорному морі, а Калінінград на Балтиці виступають важливими військовими плацдармами Росії в Європі. Стримувати російське просування може тільки НАТО, але Альянс поки не приділяє Чорному морю такої ж уваги, як Балтійському, що відкриває нові горизонти для агресивних дій Кремля в регіоні. Відповідно, Чорномор'я перетворюється в зону нестабільності, а рівень небезпеки суттєво зростає.

Тому головними завданнями для світових та регіональних акторів у Чорному морі залишається пошук нових симетричних та особливо асиметричних відповідей російським діям. Насамперед це має стосуватися підвищення уваги НАТО до регіону та формування Чорноморської стратегії Альянсу. Однак це завдання ускладнюється розбіжностями, які існують серед чорноморських країн-членів у їх ставленні до Росії.

Одним із найголовніших завдань залишається нормалізація американо-турецьких відносин, які суттєво погіршилися в XXI ст. Однак швидкого поліпшення відносин по лінії «Вашингтон – Анкара», скоріш за все, не буде через існуючі протиріччя, які Росія буде намагатися використовувати у своїх цілях.

Сучасна безпекова ситуація в Чорному морі вимагає від НАТО збільшення військової присутності країн-членів у різних форматах – від традиційних візитів військових кораблів та спільних навчань до оборонно-технічного співробітництва та створення спільної повітряної зони відповідальності. Особливу увагу Альянс має зосередити на співробітництві з чорноморськими партнерами та підтримати їхні євроатлантичні прагнення наданням Плану дій щодо членства (ПДЧ). Зрозуміло, що Москва буде усіляко протидіяти планам Києва та Тбілісі, використовуючи для цього різноманітні важелі – від прямого залякування та ядерного шантажу до вигідних енергетичних (або інших пропозицій) окремим членам НАТО. Однак, як демонструє досвід спілкування з агресорами, тактика їх «замирення» не дає позитивних результатів.

Тому Альянс має бути готовим до підвищення рівня небезпеки в акваторії Чорного моря, що вимагає максимального збільшення військово-технічної допомоги країнам-партнерам, щоб підсилити їхні та, відповідно, свої позиції в регіоні. З іншого боку, країни-партнери також можуть запропонувати НАТО нові варіанти співпраці, такі як використання власних летовищ для польотів у зоні Чорного моря.

Стримувати Росію можна через розвиток двосторонньої та багатосторонньої військової співпраці між чорноморськими країнами. Особливий акцент треба зробити на залученні в різні проекти Туреччини, що послабить російсько-турецькі відносини.

Важливу роль у зниженні російського впливу в регіоні може зіграти диверсифікація постачання газу до ЄС з урахуванням нових запасів у Середземному морі та за допомогою поставок скрапленого газу. Це звужить можливості Росії в Чорному морі та зменшить її витрати на мілітаризацію регіону.

Нездатність Росії вирішити водну проблему Криму може призупинити подальшу мілітаризацію півострова та знизити його роль у стратегічних планах Кремля. Посилення західної санкційної політики щодо РФ на тлі погіршення в країні соціально-економічної ситуації має ще більше послабити Росію та зупинити її експансію в Чорному морі.

Horiunova Ye. Configuration of forces in the Black Sea after Russian annexation of Crimea

The article analyzes the new configuration in the Black Sea after Russian annexation of Crimea. The Black Sea has an important role for Russia to promote its interests in the southern direction. Crimea in this strategy has the role of an important bridgehead.

The peninsula has modern coastal and air defense systems that cover the skies over the Crimea and control the airspace of Eastern European countries. The deployment of nuclear weapons in Crimea threatens almost all of Europe. Russia uses factories of the occupied peninsula to build new ships for the Black Sea Fleet.

Russia is using the energy factor in the region to attract NATO members to Bulgaria and Turkey. Bulgaria is taking a cautious ambivalent stance, while Turkey is playing its own game with Russia, raising its status in the region.

Western analysts' skepticism about the strategic importance of the Black Sea and the fragmentation of the region make it difficult to formulate a joint NATO strategy to counter Russia. Therefore, the main actions of the Alliance in the region remain the visits of warships, joint exercises and reconnaissance flights, the number of which in 2020 increased by 40%. But this is not enough to curb Russia's aggressive policy. Therefore, NATO needs to increase its presence in the Black Sea by expanding the format of joint action and intensifying cooperation with partners Ukraine and Georgia. The normalization of US-Turkish relations should play a significant role in the security of the region. Tightening sanctions against the Kremlin and restricting energy cooperation should be an important tool to deter Russia from the collective West.

Key words: Black Sea, Russia, NATO, annexation, Crimea, security, militarization.

Література:

- 1 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации от 31.12.2015 г. URL: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>. Дата звернення: 21.01.2021.
- 2 Морская доктрина Российской Федерации от 26 июля 2015 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/555631869>. Дата звернення: 21.01.2021.
- 3 Horiunova E. Russian militarization of Crimea as a treat to the security of the European Union. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 74–78.
- 4 «Біла книга»-2021 Служби зовнішньої розвідки України. URL: <https://szru.gov.ua/white-book/bila-knyha-sluzhby-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy>. Дата звернення: 25.01.2021.
- 5 Kristian Atland. Redrawing borders, reshaping orders: Russia's quest for dominance in the Black Sea region. *European Security*. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09662839.2021.1872546?src=>. Дата звернення: 05.02.2021.
- 6 Андерс Фог Расмуссен: у Криму Росія застала НАТО зненацька. BBC News. 4 квітня 2019 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47811229>. Дата звернення: 23.12.2020.
- 7 Stephen J. Flanagan, Anika Binnendijk etc. Russia, NATO, and Black Sea Security. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA357-1.html. Дата звернення: 01.02.2021.
- 8 Пламен Плантев. Сприйняття та роздуми щодо кризи безпеки у Чорноморському регіоні. *Чорноморська безпека. Аналітичний часопис*. 2019. №4. С. 25–29.
- 9 Military Strategy of Romania, 2016. URL: https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/Defence-Procurement-Gateway/ro_milstrategy.pdf. Дата звернення: 19.01.2021.
- 10 За даними Global Firepower Nations Index. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries.asp>. Дата звернення: 20.01.2021.
- 11 Доповідь «НАТО: об'єднані для нової ери». URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf. Дата звернення: 01.02.2021.
- 12 Столтенберг: НАТО має посилити свою присутність у Чорному морі. DW. 30.11.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/stoltenberh-nato-maie-posylyty-svoiu-prysutnist-u-chornomu-mori/a-55773560>. Дата звернення: 02.12.2020.
- 13 Війна за воду для Криму. Росія готується до наступу? Радіо Свобода. 06.06.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-voda-krym/30655408.html> Дата звернення: 12.01.2020.
- 14 Natalia Bekiarova. The growing military activity in the Black Sea region as a security threat. *Strategic Impact*. 2017. Issue No: 1. P. 44–53.